

KİŞAŞÜ'L-ENBİYÂ'DA HAYVAN ADLARI

Adem Serhat ÖZKAN*

Öz

Kısaşü'l-Enbiyâ, adından da anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu alan Harezmi Türkçesiyle yazılmış ilk eserdir. Eser Ribat-ı Oğuz'da, Çağatay hanlarından Tarmaşirin emiri Nâşirü'd-dîn Tok Buga adına Nâşirü'd-dîn b. Burhânü'd-dîn Rabgûzî tarafından, Farsçadan yapılmış bir tercümedir (1310). Eser, geleneksel İslam edebiyatında çok görülen bir peygamberler tarihidir. Bir önsözden sonra Adem'den başlayarak bütün peygamberlerin menkıbevi hayatları anlatılmaktadır. Sade bir nesir diliyle yazılan *Kısaşü'l-Enbiyâ*'da yer yer manzum bölümlere de rastlanmaktadır. Zengin bir söz varlığına sahip olan eserde bir kelimenin Karahanlı Türkçesindeki eski şeklinin yanında ses gelişimi ve değişimine uğramış yeni şekilleri de yer almıştır. Metinde İslâmî terimler için kullanılan Arapça kelimelerin yanında bunların Türkçeleştirilmiş şekilleri de kullanılmıştır. Söz varlığı bakımından önemli bir yanı da, elimizdeki mevcut sözlüklerde bulunamayan, eklerle genişletilmiş, karşılığı anlamdan yola çıkılarak ve etimoloji yapılarak verilen kelimelerin çokluğudur. Eserde peygamberler bahsinde çeşitli hikâyelerle birlikte o zamanın şartları da irdelenmiş, insanların o dönemdeki şartları göz önünde bulundurularak çeşitli sosyal ihtiyaçların karşılanmasındaki araç ve gereçlerden bitki ve hayvan adlarına, coğrafi terimlerden meslek ve zanaat ile ilgili adlara, burç ve astroloji ile ilgili terimlere kadar eserde çeşitli kullanımlarla zengin bir mahiyete eriştirilmiştir.

Bu makalede *Kısaşü'l-Enbiyâ* adlı eserde hayvan adları söz varlığı irdelenmiş; tarihsel ve modern Türk dili alanında mukayese edilerek verilmiştir. Arapça, Farsça gibi dillerden alıntı hayvan adlarının varlığı da eserde dikkat çekici niteliktedir. Bazı hayvan adları ise sadece o döneme ait söz varlığına özgü sözcükler olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kısaşü'l-Enbiyâ*, söz varlığı, hayvan adları.

THE TURKIC ANIMALS NAMES IN KİŞAŞÜ'L-ENBİYÂ

Abstract

Kısaşü'l-Enbiyâ is the first work written by Harezmi, which deals with the prophet shorts as it is understood from his name. The work is performed in Ribat-ı Oğuz, Tarmaşirin emirate from Çağatay hanlar Nâşirü'd-dîn On behalf of Tok Buga Nâşirü'd-dîn b. It is an interpretation made by Persian in 710 (1310) by Burhânü'd-dîn Rabgûzî. The work is a history of many prophets in traditional Islamic literature. A preface is then told of the prophetic life of all the prophets, beginning with Adam. There is also a verse chapter in the *Kısaşü'l-Enbiyâ* written in a simple prose. In the work which has a rich promise, besides the old figure of Karahanlı, there is also a new form of sound development and change. In addition to the Arabic words used for the terms in the text, Islamic forms have also been used. An important aspect of word existence, extended with suffixes, given the meaning by means, and made by etymology. In the work the prophets talked about the various stories and the conditions of that time and examined the conditions of that time and examined the conditions of the people at the time, taking into consideration the various social necessities, from the tools and tools to the names of plants and animals, geographical terms, names related to crafts and crafts, names related to horoscope and astrology it has been worn in a rich market with various uses.

In this article, the existence of vowel words in the work called *Kısaşü'l-Enbiyâ* was examined; historical and modern Turkish language. The existence of animal names quoted from languages such as Arabic and Persian is also remarkable. Some animal names are considered only words specific to that verse.

Key words: *Kısaşü'l-Enbiyâ*, vocabulary, animal names.

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Öğrencisi, serhatozkanadem@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4413-0021

GİRİŞ

Ꞁışaşı'1-Enbiyâ Harezmi Türkçesinin ilk ürünlerindedir. Harezmi Türkçesi, XI-XII. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak ve Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (=Hakaniyye) Türkçesi temelinde, güney-batı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzey-batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır (Ata 1997:XXII.). Böylece halkın etnik yapısı gibi bu bölgenin dili de karma bir şekil almıştır. Bu bölgede yerleşen Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk boylarının ağızlarından alınan unsurlarla Harezmi Türkçesinin özellikle kelime hazinesi ve şekil bilgisi bakımından kazandığı farklı yapı, onun en başta gelen dil özelliklerini teşkil etmiştir.

Harezmi bölgesi, Sirderya'nın aşağı kesimiyle birlikte daha Moğol çağından önceki devirlerde Kaşgar yanında ikinci bir edebî merkez olarak önemli bir yer tutmuştur. Bu bölge, Altın Ordu çağında da önemini muhafaza etmiş ve uzun süre siyasî bakımdan Altın Ordu'ya bağlı kalmıştır. Bu bakımdan Moğol akını, burada İslâmî Türk edebiyatının gelişmesine engel olmamıştır. XIII. Yüzyıl sonlarında Harezmi'de gelişen kültür faaliyetine, XIV. Yüzyılda Saray ve Kırım da katılmış ve Harezmi'den birçok bilgin, şair ve yazar Altın Ordu'ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde de yayılmasını sağlamıştır. Bu kadar geniş sahada kullanılan bu edebî dil bir birlik sağlayamamış, eski ve yeni biçimler yerli ağız özellikleri ile karışmıştır. Bu dil evresi Timurular devrinde sona ermiş ve yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır (Ata 1997:XXIII).

Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devrini teşkil eden Harezmi Türkçesi adının belli bir dönem Türkçesine ad olarak kullanılması, Ali Şir Nevâyî'nin *Mecalisü'n-Nefâ'is* adlı eserinde Harezmi bilgin Hüseyin Harizmî'nin *Kaside-i Bürde'*ye Harezmi Türkçesi ile (H^uarezmiçe Türkî tili bile) şerh yazdığını bildirmesi ile ortaya çıkmıştır. (Levend 1968: 72).

Harezmi Türkçesinin Orta Asya Türk yazı dili içerisinde özel bir devre teşkil ettiğini ilk olarak ortaya koyan A. N. Samoyloviç olmuştur. (Samoyloviç 1928: 21.).

Samoyloviç, Kutb'un *Hüsrev ü Şirin'*i ve Harezmi'nin *Muhabbet-nâmesi'*nin dil özelliklerine dayanarak Orta Asya edebî dilini üç evreye ayırmıştır: 1. Karahanlı (Hakaniyye) Türkçesi veya Kaşgar Türkçesi dönemi (XI-XII. yy.), 2. Oğuz-Kıpçak dönemi (XIII-XIV. yy.), 3. Çağatayca dönemi (XV-XX. yy. başları).

Ahmet Caferoğlu, "Bu çağ Türk dünyasının geniş bir sahaya yayılmasına rağmen, Türkler arasında kendini hissettirecek derecede müşterek bir yazı dili olmuş ve bu dilde bir edebiyat vücuda getirilmiştir." dediği bu dönemi, yani Müşterek Orta Asya Türkçesini türlü kültür merkezleri ve Türk boylarının etnik ve diğer birçok özellikleri bakımından üç döneme ayırmıştır.

1. Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem Hakaniye hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir. 2. Batı Türkistan'ın Seyhun Irmağı aşağı mecrası ile Harezmi'in muhtelif merkezlerinde gelişen Harezmi (Altın Ordu) Türkçesi. 3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesi (Caferoğlu 1984: 74).

Ꞁışaşı'1-Enbiyâ

Bu değerlendirmelerle birlikte eserde toplamı 484 dize tutan 43 Türkçe şiir yer almaktadır. Eserdeki manzum kısımlar genelde nazım biçimi bakımından gazel ve kaside olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. Giriş'teki Hz. Muhammed ve Tok Buga'ya yazılmış olan methiyeler dışında Âdem, İdris, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, İsmail, İshak, Lut, Yakub, Davud, Süleyman, Yunus, İlyas,

Circis, Hz. Muhammed kıssalarına genelde 5 ve 7 beyitlik (1'er tane 6 ve 4 beyitlik) fâeilâtün fâeilâtün fâeilâtün fâeilün vezni ile yazılmış kısa kasidelerle giriş yapılmıştır (Ata 1997: XVII). Eserde din büyüklerine, peygamberlere yazılmış kasideler dışında, aşk, tabiat ve burçlar gibi çeşitli konuların işlendiği dizelerle de karşılaşmaktadır. Bu denli karışık dilli özellikteki eserde dönemin şartlarının yer aldığı sözcüklere de rastlamak mümkündür. Bu sözcüklerin içinde en belirgin olanlarından biri de hayvan adlarıdır. İlk insanlığın yaratıldığından beri insanlar çeşitli doğa unsurlarıyla karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşma çeşitli nitelikteki canlı ve cansız varlıkların insan için taşıdığı öneme göre değişime uğramıştır. Bu önem sırasının liste başı hayvanlara ve bitkilere verilmiştir. Özellikle eserde hayvan adlarının çokluğu dikkat çekicidir. Hayvan adlarının söz varlığı incelemelerindeki yeriyle ilgili olarak Abik, şunları ifade etmektedir: “Sözvarlığının değişik kesitleri, kültürün değişik yönlerini tanıtıcı niteliktedir. Sözvarlığındaki kimi kelimeler, incelenen dilin, söz konusu döneminin coğrafyasını da tanıtacak nitelikte olabilir. Örneğin bitki ve hayvan adlarından yola çıkılarak bitki varlığı ve hayvan varlığı üzerine bilgi edinmek mümkündür. Bu türden adlar, eserlerin yazıldığı tarihte yaşanan coğrafyanın izlerini taşıdığı gibi daha önceki dönemlerdeki coğrafyaların izlerini de taşıyabilir. Aynı bilgiler yaşam biçimleri bakımından da bilgi verici olabilir.” (Abik 2009: 1).

Türkçede hayvan adları bakımından İ. Hauenschild'in *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari* (2003) ve *Botanica und Zoologica im Babur-name* (2006) adlı yayınları, Ş. A. Bozkaplan'ın kelimelerin yapıları üzerinde durduğu “*Türkiye Türkçesinde Ehli Olmayan Hayvan Adları Sistematiği* (1999)” adlı çalışması, Tenişev'in redaktörlüğünde hazırlanan *Leksika*'da hayvanlarla ilgili bölümler (1997: 151 vd.), *Divanü Lugat't-Türk*'ün (DLT) İngilizce çevirisini hazırlayan Dankoff-Kelly'nin çalışmalarının dizininde hayvan adları (1985: 249 vd.), A. Buran'ın “*Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları*” adlı bir makalesi bu alandaki çalışmalar olarak sayılabilir (1992). Bozkaplan'ın *Kutadgu Bilig'deki hayvan adları üzerine* hazırladığı çalışması ise 2007 yılında yayımlanmıştır. *Türkçede kuş adları üzerine* ise Ersoylu'nun (1981) Bozkaplan'ın (1992), S. Akalın'ın (1993), Ross'un (Çev. Naskali, 1994), Ü. Çınar'ın (1999) Ö. Ceylan'ın (2003) çalışmalarından başka Sertkaya'nın bir değerlisi bulunmaktadır (1989). Daha sonraki yıllarda Abik (2009), Karahan (2013), Toprak (2013) da Türk dilinin tarihsel dönemlerindeki hayvan adlarıyla ilgili çalışma yapmışlardır. Bu makalede “Rabgüzî'nin Kısaşü'l-Enbiyâ” adlı eserini bilim alemine kazandırmış olan Aysu Ata'nın çevirisinden faydalanılmıştır.

Kısaşü'l-Enbiyâ'da adı geçen hayvanlar binek ve yük hayvanları, büyük ve küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, ev hayvanları, yaban hayvanları, sürüngenler, böcekler, balıklar, kuşlar olmak üzere dokuz grupta incelenmiştir.

1. Binek ve Yük Hayvanları:

1.1. at/t'at' (KE Dizin s.41) [a. 3v16; 40v16;]

‘Törtünçi kat kök aq yinçüdin turur, atı Yâhün, ferışteleri at şürethig, uluğları Nevbâyil atlıg’. (3v15-17;)

‘tewege yüklediler, kıpmadı, eşgek, at kıbül kılmadılar, kıçırga yüklediler kıbül kıldı.’ (40v15-16;)

at (a.) ‘Atgillerden, binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan, tek tırnaklı hayvan, beygir, düldül.’ (TTS: s.178). (Kökeni ve lehçelerdeki biçimleri için bk. EDPT 33; Tietze 2002: 219; TMEN II: 413; TDES 24; TSKBS 86; Hauenschild 2003: 29-39; Vovin 2004: 126-127; Hauenschild 2006: 69-73).

At 'at' sözcük, runik harfli yazıtlarda, doğal olarak çok sayıda tanıklanmıştır. Runik harfli yazıtlarda, at sözcüğünden başka, aynı sözcüğün türevleri olan şu biçimler de bulunmaktadır:

atlan- 'ata binmek' KÇ 20; *atlıg* 'atlı, atlı birlik, süvari birliği' BK G 1; T 4, 24; Tes K 3; Ta D 2, 6, Ta K 2; ŞU D 2, 5.

Atın, Türklerdeki yeri ve önemi bilinen bir konu olmakla birlikte Giovanni de Plano Carpini'nin verdiği "Öyle çok sayıda at ve kısrakları vardı ki geri kalan dünyanın hepsinde o kadar olduğunu sanmam" bilgisi ilginçtir (Sinor 2003: 20). Kurikanlarla ilgili Çin kaynaklarında ilginç bir not da bulunmaktadır: "Onların (Ku-li-kan= Kurikan) on değişik at isimleri vardı: Sıçrayan kırağı (kar) beyazı, beyaz mavimsi at, donmuş çiğli at, asılı ışık at, uçan renkli bulut sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan, kahverengi (mor), hızla giden gökkuşağı" (Tashağıl 2004: 137). MGT'de ise atlarla ilgili özel bir bölüm bulunmaktadır. Bk. MGT s. 90 (Temir 1995: 34).

1.2. aygır 'aygır, at' (KE Dizin s. 62) [a. 116r2-3; 248v1;]

(2-3) 'Fir'avn mingen aygır anı körüp tizginin Fir'avn ço[paru] çıkarıp soÆıdın tüşdi.'

aygır (a.) 'Damızlık erkek at.' (TTS s. 203). Eski Türkçeden başlayarak *adgır* olarak kullanılır. Orta Türkçede de *adgır* biçimi geçer. Oğuzcada *aygır*'a çevrildiğini görüyoruz. Eski Kıpçakçada da *aygır* biçimi kullanılır. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 47; Tietze 2002:237; TDES 27; TSKBS 93).

1.3. bota 'deve yavrusu' (KE Dizin s.133) [b.31r19; 35v19]

(19) 'Bota toğdı barça boğun anı tēñle kördiler.'

bota/boduk 'deve yavrusu' DS 721 < ET. *botu* (Tietze 2002: 374). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 299; TSKBS 162).

1.4. çapar 'beyazı çok kır renkli (at)' (KE Dizin s. 157) [ç. 148r19-20]

(19-20) 'kamuğı bir ÷onluğ ellig kısrak bir ÷onluğ, onı kula, onı kara, onı boz, sekizi ala, biri çapar.'

çapar (1) (a) 'Benekli, alacalı (hayvan ve bitki). (TTS s.494). *çapar* III 'karışık renkli, benekli (hayvan)' DS 1073-74, 822, R. Dankoff 1991 s. 25 (< Tietze 2002:475) *çapar* '(hayvan ve bitki için) benekli' < *çal-par* [< *çil] An. ağıl.: *çapar, çapur, çıpar* (< Gülensoy: TSKBS 219).

1.5. eşek 'eşek krş. eşgek' (KE Dizin s.211) [e. 101v13-15; 149v6;]

(13-15) 'Ya'küb oğlanlarınıÆ bu üçüncü kēlgenleri ērdi, kahtlık ol hadde ērdi kim bir eşek başını dört altun mağribiğa alur ērdiler.'

eşek, -ği (a.) ' hay. b. Atgillerden, uzun kulaklı binek ve hizmet hayvanı, merkep, karakaçan, uzun kulaklı (Equus asinus).' (TTS s.822); (ayrıca bk. Clauson: EDPT 260; Tietze 2002: 746; TDES 138; TSKBS 343).

eşek 'Anadolu'da insana yakın ve yararlı bir hayvandır. Ancak Anadolu masallarında da iyi bir motif olarak görülmez. Atların, Türk masallarındaki yeri her zaman kutludur. *Eşek*, eski Türklerde ise, bir "Çiftçi hayvanı" idi. Bunun için *Manas destanı*nda, Manas Han çiftçilere, "Yeşil eşekli yurt" diyor ve "atları yerine, eşeklerini öğerler", diye alay ediyordu. Ayrıca, "Sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin", diyerek de küçümsüyordu. (A. İnan, Makaleler, s. 115), (Ögel 1995: 541).

1.6. haçır 'katır krş. kaçır, hațır' (KE Dizin s. 231) [h.-dın 208r8], [h. 230r16-17]

(16-17) 'Māryetü'l-Kıbtıyye atlıg yana bir hațır ıdtı Döldül atlıg.'

katır (a.) 'hay. b. Atgillerden, kısarak ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez hayvan.' (TTS s. 1351).

katır 'kısarak ile erkek eşeğin çiftleşmesinden doğan melez hayvan' ~ Az *gadır*. -Tkm *gadır*.- Nog. *katır*. Eski çağlardan başlayarak kullanıldığı anlaşılıyor. Orta Türkçede *katır* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *katır* biçimi kullanılır. Türkçe *kat-* kökünden geldiği yolundaki görüş düşündürücüdür. Türkçeden Moğolcaya *qaçır* olarak geçmiştir. Türkçe t'lerin Moğolcada *i* ünlüsüyle birleşince ç'ye çevrildiğini biliyoruz. O nedenle Türkçe *katır*'ın Moğolcada *qaçır*'e dönüşmesi doğaldır. (Kökünü ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. TDES 218; EDPT 604).

1.7. iñen (2) 'dişi deve' (KE Dizin s. 271) [i. 31r12-16, 19, 21; 34v12;]

(12-16) 'Ol hil'atin kedgen, tēp kavmınga ögüt bērgen, cevabın işitken, teşrifini bulğan, taşdın du'ā kılip iñen çıkarğan, tēp Haq dīnga ündegen Şālih peygamber 'aleyhi's-selām.'

Sözcük, IB dışında, yalnızca Altın-Köl I (E 28) yazıtında, bir kez tanıklanmıştır. (Aydın 2015: 81). IB'de ise 5. ırkta bir kez tanıklanmıştır. (Yıldırım 2013: 364). Sonraki dönem metinlerinde çok kullanılmış bir sözcüktür. (EDPT 184a). Ayrıca krş. Tekin 1997: 214; Hauenschild 2003: 94. (Türk Kültürü 2016/1:27).

1.8. kısrağ 'kısarak' (KE Dizin s. 349) [k. 148r19-20; 176v12]

(19-20) 'kamuğı bir tonluğ ellig kısrağ bir tonluğ, onı kula, onı qara, onı boz, sekizi ala, biri çapar.'

kısrağ, -ğı (a.) 'hay. b. Dişi at.' (TTS s. 1426). (Kökünü ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 668-669; TDES 240).

1.9. kölük 'yük hayvanı' (KE Dizin s. 379) [k. -ke 40v14-15; k. -lerimiz 206r18;]

(14-15) 'Kamuğ çerigiÆe tört ay otun yıgdurdı, qayu kölükke yükleyü kelseler kötürmedi, tewege yüklediler. qopmadı.'

kölük, -ğü (a.) 'hık. İş ve yük hayvanı.' (TTS s. 1498).

kölük (hık.) 'Hayvan' =ET. *kölük~külük* 'yük hayvanı' (EUTS, 115); ~OT. *kölük* 'arka, yük yükletilen herhangi bir hayvan' (DLT) <kö(/ü)l+(ü)k. An. ağıl.: *kölük, kolik, kollik, kolo, koluk, kölük, kulhya, kulik, kuliye, külük* (TSKBS 552).

1.10. kula 'kula, gri renkli (at)' (KE Dizin s. 398) [k. 148r19-20]

(19-20) 'kamuğı bir tonluğ ellig kısrağ bir tonluğ, onı kula, onu qara, onı boz, sekizi ala, biri çapar.'

kula (a.) 'Gövdesi sarı veya kirlili sarı renkte, yele, kuyruk ve bacağın alt kısmındaki kılların koyu renkte olduğu at donu. Bu renkte olan (at).' (TTS s.1518). *kula* 'Al ile kır arası bir at donu' (TSKBS 565).

1.11. kulan 'kulan, yaban eşiği' (KE Dizin s. 399) [k.-nı 158v20]

(20) 'İdi 'azze ve cello kulanı ıddı, İlyās aña mindi melik sarāyığa keldi, qapuğı İlyāsın körd[i]'

kulun 'At ve eşek yavrusu' (TSKBS 566).

1.12. kümeyt 'A. doru at' (KE Dizin s. 407) [k. 176r8-9]

(8-9) 'Aymışlar: olar tört türlü tururlar, biri Ye'cüc, biri Me'cüc, biri muşamma', biri kümeyt.' *kümeyt* '(a.i.) doru at' (Devellioğlu 2010: 615).

1.13. merkeb 'A. merkep, taşıma için binilen hayvan' (KE Dizin s.435) [m. 137r4-7; 146r15;] (4-7) 'Ol tēju İdidin mülk tilegen, cevâbın işitgen, ol şıfatlığ merkeb belergen, ol kerâmetin bulđan Süleymân yalavaç 'aleyhi's-selâm.'

Merkep, -bi (a.) 'Ar. *merkeb* hay. b. Eşek.' (TTS s.1658). *merkeb* 'eşek. [dilimizde yalnız "eşek manasına kullanılır]'. (Devellioğlu 2010: 721).

1.14. münüt 'binek hayvanı' (KE Dizin s. 455) [m. (m. burâk) 218r18-20]

(18-20) 'Mi'râc tünide münüt burâk, mingen Muĥammed Muştafâ, yolçısı Cebre'ıl, tapuğcısı Mikâ'ıl rabbü'l-celil bir tün içinde barıp kelmeki ne 'aceb bolđay?'

binit (hlk.) 'Binek atı' < *bin-it*, An. ağl.: *binet, binit* (DS. II, 696)

Bin-i (/E)t= minit 'binek hayvanı' (Alt./ATS, 135)

binit (I) a. esk. Binilecek taşıt veya hayvan: "Tavla tavla şahbaz atlarım sana binit olsun." – *Dede Korkut*. (TTS: s. 347).

1.15. " pıl 'F. fil' (KE Dizin s.518) [p.209r7-8; p.-ler 111r6], yanan 'fil krş. yağan' (KE Dizin 704)"

(7-8) 'ya'nı sidretü'l-müntehîniÆ yıđaçlarınıÆ mîveleri ol endâzelığ turur, tégme yapurđakları pıl şulağığa meñzeyür, anıÆ tüpinde tört arık <kördüm, ađar.'

fil (a.) 'Ar. fil hay. b. Filgillerin hortumlular takımından, Afrika ve Asya'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, çok iri, kalın derili hayvan (Elephas).' (TTS s.875). *fil* 'bilinen büyük hayvan, fil.' (Devellioğlu 2010: 306). *fil* 'Filin yaşadığı yerler, Türklere çok uzaktır. Buda dininin, Türkler arasında yayılmasından sonra, Türk edebiyatında da fil hakkındaki, bilgiler görölmeye başladı. Ancak Türklerin fil için söyledikleri, "yanggan, yangga, yagan" gibi sözleri, orijinaldir.

1) "Güçlölük" örneği olarak fil Uygur edebiyatında görölür. 'tongga yangga" denme yolu ile, onun güçlü ve kuvvetli olduğu, tanıtılmak istenirdi.

2) "Büyüklük" sembolü olarak fil, daha çok Karahanlılar zamanında, -yani Türklerin İslamiyete giriş çağlarında, anılmaya başlar.

3) "Yük hayvanı" olarak fil, yine bir sembol olarak, dışarıdan girmiştir. Türklerin Budist edebiyatında, "at, fil, araba ile yük hayvanları" yani "At, yangga, kanglı, kölük", birer değerli mal, olarak sayılıyorlardı. Türklere böyle bir anışlar, daha çok Budist edebiyatından yapılan, tercümelerde görölüyordu. Ancak Türkler Budist metinlere, kendi açlarından bazı katmalarda da bulunuyordu.

4) "Kişi adı" olarak fil, Kaşgarlı Mahmud çağında anılır. Mahmud, Türkçe veya Türkmencede file, "yagan" dendiğini ve Yagan Tegin kişi adının da, buradan geldiğini yazar."

5) "Oğuz Kağan Destanı'nda geçen kiang adlı canavarın adı ile yagan sözü arasındaki yakınlık üzerinde (Türk Mitolojisi, I), durulmuştur.

6) Anadolu masallarında da fil, yabancı bir motif olarak, geçer. Kaşgarlı Mahmud, 'filler kükredi", yani (yağanlar çarlaştı) örneğini veriyor. (Kaşgarlı Mahmud, II, s. 310). Ancak bu da yerli bir motif değildir. (Ögel 1995: 542/543).

1.16. tew/ve 'deve' (KE Dizin s.629) [t. 35r2-3, 8, 9; 35v13;]

(2-3) 'Ol kün olar suwsuz şaldılar, şâlihğa aydılar: bu tewe bizge kerekmez.'

deve (a.) 'hay. b. Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan (Camelus).' (TTS s.645). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 447-448; TDES 110/111, Türk Kültürü: 2016/1 22-23).

1.17. t/ṭopı/ uçak 'inatçı, direngen at, Arap atı, semiz at. (KE Dizin s.642) [ṭ (topuçak. At+) 140v12-13; (ṭopıcağ at) 137r11]

(12-13) 'Ol atlar kaldı, bu kün dünyâda topuçak atlar andın yayıldı.'

1.18. sürü, ayak sayısı ve yürüme şekillerine göre hayvan adları:

yılki 'hayvan, hayvan sürüsü' (KE Dizin s.737) [y. 14r20-21; 139v10;], yılki kara 'dört ayaklı hayvanlara verilen isim' (KE Dizin s.737) [y.1v2-3; 23v14;], **yorga** 'yorga yürüyen (at için)' (KE Dizin s. 745) [y. (y. at) 52v17; y.-sı 181v7]

(20-21) 'İblis aydı: ıarnıÆdağı urı yılki bolğay mu? Hıvıvı bu sözge kaçğuluğ boldı, İblis aydı: Men arığ muşliğ kişi-men,'

(2-3) 'Sansız hıamd u æenâlar ve sağışsız köp şükrler ol TaÆrığa kim celle celâluhu kim kudreti birle bizni âdem yaratdı, yılki kara yaratmadı.'

(17) 'Taş yorga at tæg yêlip İbrâhımka kelür êrdi.'

yılki (a.) 'hık. 1. At, eşek gibi tek tırnaklı hayvan sürüsü. 2. Başıboş bırakılmış at veya eşek.' (TTS s.2593).

yılki 'at sürüsü'. Ağızlarda *ılki* biçimi de geçer. ~Tkm *yılki* 'at sürüsü'. Az *ılxı* 'at sürüsü'. –Nog *yılki*. –Blk *cılki*. –TatK *cılki*. –KKlp *jılki* 'at'. –Kzk *jılki* 'at' –Krg *cılki* 'at'. –Özb *yılki*. –Alt, Tel *yılki* 'at sürüsü'. –Kzl *yılgi* 'at'. –Şor, Sag *çılgi* 'at sürüsü'. –Tuv *çılgi* 'at sürüsü'. –Yak *sılgi* 'at'. Türkçe y-nin Yakutçada s-'ye çevrilmesi eski bir ses kuralıdır. Eski Türkçede *yılki* 'davar; at' olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede *yılki* 'hayvan, hayvan sürüsü, yılki' olarak kullanılır. Eski Kıpçakçada *yılki* 'hayvan' anlamına gelir. Ancak 'at' olarak da geçer. Türkçe *yılki*'nin, yıl sözünün –kı ekiyle yapılmış bir türevi olduğunu Räsänen (V 200-201) de dile getirmiştir. Clauson'un da bu görüşe katıldığı anlaşılıyor. (EDPT 925-926). Şçerbak (İRLTJa 84-85), *yılki*'nin başlangıçta 'sürü' anlamına geldiğini düşünmüş, daha sonra 'at' değerini kazandığını söylemiştir. Buna dayanarak Vámbéry'nin, *yılki*'nin *yıl-* 'toplamak, birleştirmek' kökünden geldiği yolundaki savını ilginç bulduğunu saklamamıştır. Habıçev (Slovoobrazovanie 6) de bu görüşe katılmıştır. Doerfer (TMEN 658) de buna benzer bir görüş dile getirmiştir. Bk. (TMEN 164; TDES 454; TSKBS 1141).

yorga 'yorga yürüyen (at için)' (KE Dizin s. 745) *yorga* (a.) 'Biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri.' (TTS s.2607). *yorga* 'Biniciyi sarsmayan at yürüyüşlerinden biri' (TSKBS 1162).

2. Büyük ve Küçükbaş Hayvanlar:

2.1. baqlan kıozı 'yeni doğmuş, semiz kuzu.' (KE Dizin s.71) [b. 68v3; b.-larnı 68v9]

(3) 'Turna ün tartıp öterde sekrişür baqlan kıozı'

2.2. boğra 'boğa; deve yavrusu' (KE Dizin s.121) [b.198r4; b.-sı 181v3;]

(4) "Ömer hem 'Arab arasında esrük boğra teg êrdi.'

Buğra (a.) 'esk. Erkek deve, iki hörgüçlü deve, buğur.' (TTS s.404). *Irk Bitig*'de titir *bugra* men, örneği ile görülmeye başlayan kelime, KB'de, DLT'de Harezmi, Kıpçak ve Anadolu Türkçesi metinlerinde bulunur. Günümüzde Türkiye Türkçesi, Türkmençe, Gagavuz, Karakalpak, Kazak, Nogay, Kırgız, Özbek, Yeni Uygur, Soyon ve Tuva Türkçelerinde görülür. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 317-318; Tietze 2002: 389; TSKBS 177;

Hauenschild 2003: 73). Özçelik, *Dede Korkut*'taki *bugra* ner kullanımını ikileme olarak değerlendirir. Bu kullanım da *buğranın* "hayvan için erkek" anlamını gösterir. (2005:149). Kelimenin ilk kez görüldüğü metinlerden itibaren "dişi deve" anlamındaki titir ve iÆen kelimeleriyle birlikte kullanılır, dolayısıyla "erkek deve" anlamı açıktır. (Abik 2009: 11). Kelime *Leksika*'da kişi adları bölümünde de verilir (645). Sertkaya da Kızıl Kum yazıtında geçen *bugra* kelimesini *bugra* olarak okuyuşunun doğru kabul edilmesi durumunda *DLT* ve *KB*'de kişi adı olarak geçen kelimenin, kişi adı olarak kullanıldığı en eski metnin tespit edilmiş olacağını belirtir. (Sertkaya 1994: 141-142). *Bugra* ongununun Karahanlılarda arslan gibi anaurukluğu bkz. anaerkillik, (TTS: s. 119). gösteren bir ad olduğu anlaşılmaktadır: Satuk *Bugra* Han vb. (Divitçioğlu 2001: 163). Asıl anlamı 'erkek deve' olan sözcük, runik dönemden sonraki metinlerde kullanılmıştır. Uygur metinlerinde de kişi adı olarak kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır. (Tokyürek 2013: 255).

2.3. buzağu 'buzağı' (KE Dizin s. 147) [b. 116v19; 119v6;]

(19) 'Ol butlar buzağu şüretliğ erdi.'

Buzağı (a.) 'hay. b. Yeni doğmuş, ana sütüyle beslenen sığır yavrusu.' (TTS s.420). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 391; TDES 65-66).

2.4. eçkü 'keçi krş. ekçi' (KE Dizin s.176), (KE Dizin s.180) [e. 228v5-6: e.-ni 228v6]

(5-6) 'Æwlügüm aydı: bir sağu arpa bar, bir eçkü bar, un ögiteyin, sen eçküni boğuzlağıl. Câbir eçküni boğuzladı,'

Keçi (a.) 'hay. b. Geviş getirenlerden, eti, sütü, derisi ve kılı için yetiştirilen, memeli dişi hayvan (Capra hircus).' (TTS s.1375). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 24; TDES 225-226; TSKBS 491).

2.5. inek 'inek' (KE Dizin s.271) [i. 46v17-19; 48r7]

(17-19) 'Yana yüz miÆ iÆen tewe, yüz miÆ at, yüz miÆ uy, yüz miÆ inek, yüz miÆ koy, dört yüz karabaş, kamuğını altun birle қаplaęlıę bérdi.'

İnek, -ęi (a.) 'Dişi sığır' (TTS. s.1192). Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. TDES 191-192; TSKBS 436-437.

Hunlar ile Göktürklerde "insan-baba" ile 'kurt-ana', yani baba ailesi düzeni vardır. Totemizmin izlerini taşıyan, Yakut Türklerinin bazı boylarının ataları ise, bir Alaca İnek idi. Gerçi aynı boylarda bir Boğa Ata da görülyordu. Ancak inek, yani ana ailesinde, daha ağır basıyordu. Büyük Türk kesimlerinden biri olan ve Göktürk çağında, daha kuzeylerde oturan Kırgız Türkleri de 'inekten türediklerine' inanırlardı (Ögel 1995: 536-537).

2.6. koç 'koç krş. koçkar' (KE Dizin s.366), (KE Dizin s.367) [k. 37v15; 52r3;]

(15) 'Қоç fidâsın Cebrâ'ildin yérde bulған [İbrâhîm]'

koç (I), (a.) 'damızlık erkek koyun.' (TTS s.1455). *koçkar* (a.) 'hık. Dövüş için yetiştirilmiş iri koç.' (TTS s.1456). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 589b; TMEN 1550-1; TDES 247; EDPT 592; TDES 248).

2.7. koğur 'boz, bozla sarı arası inek, öküz' (KE Dizin s. 367) [k. 147r1-2]

(1-2) 'қанатları yinçüdin, tégme bir қарçığай başı úze bir қоęур erdi,'

konur 'Esmer, açık kestane rengine olan'. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. (< Gülensoy: TSKBS 539).

2.8. koy 'koyun' (KE Dizin s.375) [k. 13v13; 14; 15v10;]

(13-14) 'Ya'nî bir koy <bir> bereket, eki koy eki bereket, üç koy genc.'

koyun (I), (a.) 'hay. b. Geviş getirenlerden, eti, sütü, yapağısı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan. (Ovis aries).' (TTS s.1492). Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını biliyoruz. (*kōñ*). Orta Türkçede *kōy* olarak geçer. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Argular *kōñ* biçimini kullanırlar. Kumancada *koy* olarak geçer. Eski Kıpçakçada ise *koyun* biçimi kullanılır. Türkçe *koyun* biçiminin -(u)n küçültme ekiyle yapılmış bir türev olduğu anlaşılıyor: *kōñ* + -(u)n. Eski Türkçe *kōñ* biçiminin sonundaki -ñ Türk diyalektlerinde -y'ye çevrilmiştir. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 631; TDES 254-255; Tokyürek 2013: 261-262; VEWT 279; DTS 647a; Dankoff-Kelly 1984: 219-220; Atalay 1992: I, 31; TDES 254; Hauenschild 2003: 137 ve 140-146; Karahan 2013: 1857-1858).

2.9. kızo 'kuzu; koç burcu, burc-ı hamel' (KE Dizin s.377) [k. 66v3-5, 9; 67v16]

(3-5) 'Ol burçlar bu turur: kızo, uy, erendend, qarçık, kür arslan, buğday başı, ülgü, çıdan, yay, oğlak, könek, balık.'

kuzu (a.) 'Koyun yavrusu.' (TTS s.1551).

koç (öz.), (a.) 'gök b. Zodyak üzerinde Balık ile Boğa arasında bulunan takımyıldızının adı, Hamel.' (TTS s.1455)

kuzu 'koyun yavrusu' ~Az *guzu*. ~Tkm *guzı*. -Nog *kozi*. -Alt, Tel *kozi*. -Tar *koza*. -Kzk *kozi*. -KKlp *kozi*. -Krg *kozu*. Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *kuzı* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *kuzu*, *kuzı* biçimleri göze çarpar. Türkçeden Moğolcaya *quriğan* olarak geçmiştir. (TMEN 304; EDPT 681 a; TDES 272; TSKBS 586).

2.10. oğlak 'oğlak; oğlak burcu, burc-ı cedi' (KE Dizin s.471) [o.66v3-5, 10; 71v12;]

(3-5) 'Ol burçlar bu turur: kızo, uy, erendend, qarçık, kür arslan, buğday başı, ülgü, çıdan, yay, oğlak, könek, balık.'

oğlak, -ğı (a.) 'Keçi yavrusu' (TTS s.1789). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 84-85; TDES 304).

2.11. öküzlük 'öküzlük, öküz için' (KE Dizin s. 503) [ö. 124r21]

(21) 'Aymışlar: tört қоş öküzlük yérni sarāy kıldurdı,'

Öküz (a.) 'Çift sürmekte, kağrı çekmekte kullanılan, etinden yararlanan, iğdiş edilmiş erkek sığır.' (TTS s. 1843). *öküz* 'çift sürmekte, araba çekmekte kullanılan, etinden yararlanan, iğdiş edilmiş erkek sığır'. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. TDES 314-315-316; TSKBS 658).

2.12. sığır 'sığır' (KE Dizin s.556) ~ud 'sığır krş. uy' (KE Dizin s. 665). (KE Dizin s. 675) ~ [s. 89v1-2; 19, 20; 90r10;]

(1-2) 'Bu yétti aruq sığır, ol yétti sémiz sığırğa hamle kılurlar,'

sığır (a.) 'hay. b. Geviş getirenlerden, boynuzlu büyükbaş evcil hayvanların genel adı.' (TTS s.2090).

(Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT 814-815; TDES 363-364; TSKBS 765).

2.13. sığun 'yaban sığırı, dağ keçisi' (KE Dizin s.556)~[s.227v12-13]

(12-13) 'Mundın burun bir sığun қаpuğға kelip moynuzı birle қапуғrı қақmış érди.'

sığın (a.) 'hay. b. Alageyik' (TTS s.2089).

sıgın 'ala geyik' ~Tkm *sūğun* 'geyik'. –KKlp *suwin* 'geyik'. –Alt, Tel *sıgın*. –Şor, Sag *sîn*. Oyr *sün*. Eski çağlardan başlayarak kullanılır. Kâşgarlı Mahmud'a göre, Orta Türkçede *sıgun* olarak geçer. Eski Kıpçakçada da *sıgın* biçimi kullanılır. (EDPT 811-812; TDES 363; TSKBS 764-765).

Eski Türk yazıtlarında yalnızca *BK B 5*'te tanıklanan sözcüğün s ünsüzü, ön ünlü ile yazılmıştır. Cümle şöyledir: tagda *sıgun* etser <...> 'dağda geyiklerin böğürmesi (misali) <...>' (Aydın 2014a: 109). Sözcük, hemen hemen bütün Türk dillerinden Anadolu ağızlarına kadar kullanım alanına sahiptir. (Hauenschild 2003: 183-184). *sıgun* sözü, Eski Uygurcada günâhkar canlıların cehennem hayat şeklinde doğdukları zaman aldıkları vücutları ifade eder (Ölmez 1994: 1646-1649). Benzi geyik dili gibi olur." örneğindeki gibi bir hastalığın tarifinde kullanılmıştır. (Tokyürek 2013: 250). *sıgun* 'dağ keçisi' *KB*'de 4 kere geçmiştir: *sıgun muygak erse sukak ya ıvık/sanga yim tükemez ay edgü kılık.*' (Bozkaplan 2007: 1117).

2.14. şişek 'şişek, iki yaşında koyun.' (KE Dizin s.558)~[s.43r2-4;]

(2-4) 'Ol fâyide bu turur: kaçır otun kêtürdi uruğı kesildi, seçek çöp taşıdı, kamuğ oğlanlar anı tutup yûÆin yolup otğa söklüp yéyürler,'

şişek, -ği (a.) 'hık. İki yaşındaki koyun.' (TTS s. 2227).

Şişek 'iki yaşında koyun'. Yerel ağızlarda da *şişek* olarak kullanılır. Dar bir alanda *işek* (ve *fişek*) biçimleri de geçer. Eğirdir Gölü'nde yaşayan bir balığa da *şişek* adı verilir. Ağızlarda *şişek* yanında dişli adı da kullanılır (TDES 388-389-390). Anadolu Türkçesinde, iki yaşına girmiş, besili, gelişmiş koyun demektir. Bu sözcüğün *şişmek* eylemiyle bağlantılı olduğunu ileri sürenler varsa da (HE) doğru değildir. (Eyuboğlu 2017: 630).

2.15. tana 'dana' (KE Dizin s. 594)~[t. 128r8-9;]

(8-9) "Abdu'llâh 'Abbâs razîya'llâhu 'anhümâ aytur: ol kün olar bir yaşar tana boğuzlasalar emgekleri artmas êrdi.'

Dana (a.) 'hay. b. İneğin süttten kesildikten sonra bir yaşına kadar olan yavrusu.' (TTS s.592). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. TDES 105; TSKBS 265; Tokyürek 2013: 263).

2.16. taw/var 'davar, mal, mülk, eşya krş. towar' (KE Dizin s.603)~(KE Dizin s.643)~ [t. 73r11-12; 101v15, 18;k]

(11-12) 'Mâlik Ze'r bu üç 'aybnı kabûl kıldı aydı: mende yarmağ yok, yılkı qara bar, tawar bêreyin.'

Davar (a.) 'koyun ve keçiye verilen ortak ad.' (TTS s.598). Bk. EDPT 442-443; TSKBS 870; Tietze 2002: 567; Eyuboğlu 2017: 170.

2.17. sağlık 'dişi koyun, sağmal' (KE Dizin s. 530)~[s. 13v10; 157v12;]

(10) 'Mevlî ta'âlâ sekiz koy ıddı, yétisi sağlık biri çoçkar.'

sağmal (sf.) 'Süt veren, sağılan, sağımlı, (a.) Bol süt veren inek.' (TTS s.2007). (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. TDES 349; TSKBS 714; Gül 2015: 16).

3. Kümes Hayvanları:

3.1. kaz 'kaz' (KE Dizin s. 309)~ [k. 68v4;]

(4) 'Kökde oynar qol salışur kuğu kaz kıl qarluğaç'

Kaz (a.) 'hay. b. Perde ayaklılardan, uzun, beyaz veya gri boyunlu, suda ve karada yaşayan, uçan, yabani veya evcil kuş (Anser).' (TSKBS 486-487; Dankoff-Kelly 1984: 225; Hauenschild 2003: 129-130; Tokyürek 2013: 230-231; Gül 2015: 11-12).

3.2. ördek 'ördek' (KE Dizin s.509)~[ö. 24r1; 55r7;]

(1) 'suw üze ördek yörügenin körgüzü bêrdi,'

ördek, -ği (a.) 'hay. b. Perde ayaklılardan, evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu, badi, badik (Anas).' (TTS s.1856). Bkz. (TDES 316-317; Gül 2015: 16; Dankoff-Kelly 1982: 134; Hauenschild 2003: 172-173; Tokyürek 2013: 237).

3.3. taw/vuĸ 'tavuk' (KE s. 603)~ [t. 26v17-18; 55r, 13, 20, 21;]

(17-18) 'Ol sebebdin tawuĸ uçmas bolup âdemiler birle ĸaldı.'

Tavuk -ğu (a.) 'hay. b. Sülüngillerden, eti ve yumurtası için üretilen kümes hayvanı (Gallus).' (TTS s.2289). Bkz. EDPT 468 b).

TDES 398).

TSKBS 871).

TMEN II, No. 861; TDES 398; Gülensoy 2007: 871; Hauenschild 2003: 196; Karahan 2013: 1855.

4. Yaban Hayvanları:

4.1. arslan 'arlan; arlan burcu; burc-ı esed' (KE Dizin s.33)~[a. 4r8-11; 25r3;]

(8-11) 'Ėhaberde andaĸ kelür: Mevlî celle celâluhu tamuĸ içinde êki ĸalk yaradı. Biri erkek arlan şüretliĸ atı Tiblît, yana bir tişi but şüretliĸ atı Ciblît, ĸudruĸı yılan şüretliĸ, Tiblît ĸudruĸı çıdan şüretliĸ.'

arlan (a.) 'hay. b. Kedigillerden, Afrika'da ve Asya'da yaşıyan, erkekleri yelesi, yırtıcı, uzunluĸu 160, kuyruĸu 70 santimetre ve ucu püsküllü, çok koyu sarı renkli güçlü bir tür memeli, arlan.' (TTS s. 168).

Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (*arlan*). Orta Türkçede *arlan* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada da *arlan* olarak kullanılır. (Kökeni ve tarihsel ve modern Türk lehçelerindeki biçimleri için bk. EDPT: 238; TDES 20-21-22-23; Toprak 2013: 107-108; Karahan 2013: 1850).

4.2. as "as, kürkünden yararlanılan bir hayvan." (KE Dizin s.36)~[a. 68v4;]

(4) 'Yerde yügrüp cüft alışur as teyiÆ kiş ĸunduzı'

as (I), (a.) 'hay. b. Kakım.' (TTS s.161).

as (I) 'çok değerli postu için avlanan bir hayvan, kakım.' Ağızlarda *as*, *ars*, *aris* 'gelincik' ve 'sincap' olarak geçer. (Bk. TDES 20; Aydın 2015: 166; Hauenschild 2003: 28-29; EDPT 240a).

4.3. bars 'pars' (KE Dizin s. 79)~[b. 142r7-8; b.-lar 111r6]

(7-8) 'Süleymân yüz miÆ arlan, yüz miÆ bars, yüz miÆ ĸaplan, yüz miÆ böri, yüz miÆ şaĸal kömek iddi.'

pars (a.) 'Far. pârs hay. b. Kedigillerden, genellikle Asya ve Afrika'nın sıcak bölgelerinde yaşıyan, postu benekli, bazen de düz siyah, çevik, yırtıcı, etçil, memeli hayvan, leopar, panter, pelenk (Panthera pardus).' (TTS s.1892). (Bk. TDES, 41; TMEN 685; EDPT 368a; TSKBS 115; Toprak 2013: 112). Sözcük, Uygur metinlerinde, hayvanın gücünden dolayı daha çok mitolojik özellikleri ile öne çıkmaktadır. (Tokyürek 2013: 243-244). Türkçenin sonraki dönem metinlerinde özellikle kişi adı olarak sık kullanılmıştır. (Türk Kültürü 2016/1 18-19).

4.4. böri 'kurt' (KE Dizin s. 135)~ ĸurt, böri, yabanî hayvan (KE Dizin s. 401)~ [b. 3v14-15; 25r4;]

(14-15) 'Üçünçi kök kıızıl yâķütđın turur, atı Kıdem, ferişteleri börü şüretliğ, uluğları Kökbâyil atlığ.'

(Bk. TDES 269; TSKBS 575; Hauenschild 2003: 67-70). (Tokyürek 2013: 244; Ögel 1989: 14; Toprak 2013: 114; Karahan 2013: 1850).

5. Balıklar:

5.1. balık 'balık; balık burcu, burc-ı hut' (KE Dizin s. 516)~ [b. 12v13-14; 14r16;]

(13-14) 'birin balık yedi êanber boldı,'

balık, -đı (a.) 'hay. b. Omurgalılarından, suda yaşayan, solungaçla nefes alan ve yumurtadan üreyen hayvanların genel adı.' (TTS s.243). (Bk. TDES, 36; EDPT 335b; TSKBS 109-110; Karahan 2013: 1856).

6. Evcil Hayvanlar:

6.1. it 'it, köpek' (KE Dizin s. 656)~[i. 13r15-16; 26r10;]

(15-16) 'Âdem itni üdürdi, it Âdemğa ısındı,'

(Bk. TDES, 196; TSKBS 442; Karahan 2013: 1854; Abik 2009: 23).

6.2. kaçık 'dişi köpek' (KE Dizin s. 667)~[k. 27v13;]

(13) 'Êwinde bir kaçık iti bar êrdi,'

(Bk. TDES, 206; EDPT 634-635; TSKBS 458; Karahan 2013: 1854).

6.3. möşük 'kedi' (KE Dizin s. 770)~ [m. 23r10-11; 25r4;]

(10-11) 'Taķı aymışlar: möşük tamđın tamğa aşıp yörise yüz yığaç yer yörir êrdi.'

7. Kuşlar:

7.1. kuş 'kuş' (KE Dizin s. 743)~ [k. 14v17; 15r1;]

(17) 'yarlığ keldi: bargıl kuş awlağıl.'

kuş (a.) 'hay. b. Yumurtlayan omurgalılarından, akciğerli, sıcakkanlı, vücudu tüylerle örtülü, gagalı, iki ayaklı, iki kanatlı uçucu hayvanların ortak adı' (TTS s. 1542). (Bk. TSKBS 579; Karahan 2013: 1843).

8. Sinek, Böcek, Haşerat:

8.1. kurt/d 'kurt, böcek, solucan; börü' (KE Dizin s. 742)~ [k. 149r8-9; 151r18;]

(8-9) 'ķurt aydı: ey Süleymân, Mevlidin ķolđıl, maņa ķuruđluđda rüzî bêrsün. Süleymân duêâ kıldı, yığaçnı yemek aňğa rüzî kıldı. Yana yinçüğe yip ötürgen ķurt yerde rüzî tiledi,'

kurt, -du (II) (a.) 'hay. b. Yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan. (TTS s. 1533). (Bk. TDES, 269; EDPT 648a; TSKBS 574; Abik 2009: 27; Karahan 2013: 1848).

Sonuç

KE adından da anlaşıldığı üzere peygamber kıssalarının işlendiği bir eserdir. Eserde Kur'an'da adı geçen peygamberler ve kıssaları birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda eserde adı geçen peygamberler toplumsal boyutuyla ele alınmış ve eserde bu boyutuyla irdelenmiştir. Her peygamberin kendine özgü bir mucizesi eserde farklı şekillerde hikâye edilmiştir. Özellikle Süleyman Peygamberin kıssasında geçen olaylar ve bu olayların figürleri hayvan söz varlığı açısından harikuladelik gösterir. Salih Peygamberin mucizesi olarak ele alınan deve ve buzağı hikâyesi, Yunus Peygamberin kıssasında yer verilen balık hikâyesi, Nuh Peygamberin tufana karşı

bir gemi yapıp bu gemiye aldığı hayvanların hikâyesi, Musa Peygamberin Firavunla mücadelesinde büyücülere karşı gösterdiği mucizelerde ortaya çıkan hayvanlar, Adem Peygamberin cennetten dünyaya indirildiği kıssada gördüğü hayvanlar ve bitkiler, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in kıssasında gökten indirilen koç hikayesi, Lokman kıssasında yine bitkilerin hikayesi, Karun kıssasında bitkilerden elde edilen değerli madenler gibi birçok yerde hayvan ve bitki sözvarlığından bahsedilmiştir. O dönemlerde yaşanan coğrafyanın bir nevi panoramasını çizen bu bitki ve hayvanlar insanların hayatında önemli bir yer teşkil etmiştir. Çalışmanın ana hatları olan hayvan söz varlığının tarihi lehçelerdeki ve günümüzdeki tanıklıkları ile birlikte ortaya konulmasına özen gösterilmiştir.

KE adlı eserde 28 kuş, 20 yabani (vahşi) hayvan, 25 binek-yük hayvanı, 22 sürüngen, kemirgen, böcek, 25 büyük ve küçük baş hayvan, 4 deniz hayvanı-balık, 4 kümes hayvanı, 3 evcil hayvan ve aralarında topluluk ve renk ihtiva eden sözcüklerden oluşmuş hayvan adları olmak üzere 135 hayvan adı tespit edilmiştir. Bu çalışmada hayvan söz varlığı binek ve yük hayvanları, büyük ve küçükbaş hayvanlar, kümes hayvanları, yabani (vahşi) hayvanlar, balıklar, evcil hayvanlar, kuşlar, sinek-böcek-haşerat gibi tür adlarının altında değinilmiştir. *KE*'de adları geçen hayvan adlarının bir kısmı Türk dilinin bütün dönemlerinde ya da sahalarında yer alırken, bazıları sadece Oğuz sahasında ya da Harezmi sahasında yer almaktadır. Bu çalışmayla birlikte Türk dilinin söz konusu konuda ne kadar zengin olduğu kanısına ulaşılmıştır.

Kısaltmalar

a.	ad
Alt.	Altay Türkçesi
Az.	Azeri Türkçesi
bk.	bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuzca
Hak	Hakas Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
hay. b.	hayvan bilimi
Kaç	Kaça Diyalekti
Kar.	Karayim Türkçesi
Kaz.	Kazak Türkçesi
KBlk.	Karaçay-Balkar Türkçesi
KE.	Kısaşü'l-Enbiyâ bkz. Ata 1997.
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kkp.	Karakalpak Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Leb.	Lebed Ağzı

Moğolca	Moğolca
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
şor	şor Türkçesi
Sag	Sagay Ağzı.
Suy.	Sarı Uygur Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
TatK.	Tatar (Kırım) Türkçesi.
TDES	Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü
Tel.	Teleüt Ağzı.
Trk.	Türkiye Türkçesi.
Trkm.	Türkmen Türkçesi.
TSKBS	Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
Tuv.	Tuva Türkçesi.
vb./vd.	Ve benzeri, ve diğerleri.
Yak.	Yakut Türkçesi.
Yuyg.	Yeni Uygur Türkçesi.

KAYNAKÇA

- Abik, A. D. (2009), "Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları", *Journal of Turkish Studies Festschrift in Honor of Cem Dilçin I Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Volume 33 / 1, s. 1-32.
- Alparılan, G. G. (2013), "Cengiz Atmatov'un Dişi Kurdun Rüyaları Romanı'nda Doğal Denge ve Hayvan Zihni", *Edebiyat Fakültesi Dergisi/ Journal of Faculty of Letters Cilt/Volume 30 Sayı/ Number 2 (Aralık/ December 2013)*, s. 1-18.
- Ata, A. (1997), *Nâşırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabğüzî Ęıřařu'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I. Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II. Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- Aydın, E. (2016/1), "Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi Yıl 54, Yeni Seri, Cilt IX, Sayı I*, s. 1-51.
- Bozkaplan, ř. (2007). "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies*, 2(4), 1110-1118.
- Clauson, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford. (EDPT)
- Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (22. baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dinç, A. (2014). *Türkçenin Kayıp Kelimeleri*, Litera Yayıncılık, İstanbul.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. Baskı, Ankara. (TDES)
- Eyuboğlu, İ. Z. (2017), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul.
- Gabain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (5. baskı) (çev. M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gül, M. (2015), 1-24. "ivân Lugâtı't Türk'teki Hayvan Adları zerine Bir İnceleme". *İdil* 4. 15 : 1-24.

Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara. (TSKBS)

Karahan, A. (2013), "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/1*, p. 1839-1865, Ankara.

gel, B. (2014). *Türk Mitolojisi (I-II)*, (6. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

zkartal, M. (2012). "Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış" (*Dede Korkut Kitabı'ndan rnekler*), Millî Folklor, 94, 58-71.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Birinci Cilt, İstanbul.

Tokyürek, H. (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", *TÜBAR*, XXXIII, 221-281.

Türkçe Sözlük, -11. bsk.- Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010; Ankara.

Toprak F. (2013). "Çağatay Őiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/9* p. 105-124, Ankara.

